

تأثیر مناسک حج بر رشد و شکوفایی تمدن اسلامی

چکیده

خدیجه سنگدوینی^۱

این مقاله با هدف شناسایی تأثیر مناسک حج بر رشد و شکوفایی تمدن اسلامی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود مناسک حج چه تاثیری بر رشد و شکوفایی تمدن اسلامی دارد؟ تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی و روش به کار رفته کتابخانه بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم ترین نتایج این مطالعه می‌توان اشاره نمود، مناسک حج به عنوان یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات دینی مسلمانان، نقشی کلیدی در شکل‌گیری، رشد و شکوفایی تمدن اسلامی ایفا کرده است. هدف این پژوهش پرداختن به ابعاد مختلف تأثیر حج بر تقویت پایه‌های تمدن اسلامی می‌باشد. در این راستا، مسائلی چون برائت از مشرکین به عنوان نخستین گام در مسیر مبارزه با ظلم و طاغوت، مبارزه اقتصادی با سلطه‌طلبان جهانی، همبستگی امت اسلامی و بیداری ملت‌ها، و همچنین ایجاد اعتماد به نفس، روحیه مبارزه‌طلبی و جهاد در میان مسلمانان بررسی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که حج، فراتر از یک عبادت فردی، ظرفیت‌های عظیمی برای ایجاد روح جمعی، انسجام امت اسلامی و بازسازی هویت دینی و تمدنی مسلمانان دارد. این مناسک، با تقویت روحیه مقاومت در برابر استکبار و بازتعریف اهداف مشترک امت اسلامی، در شکوفایی تمدن اسلامی نقشی بی‌بدیل ایفا می‌کند.

کلید واژه: تمدن، حج، شکوفایی، مناسک

^۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه خاتم الاوصیاء (عج)

مقدمه

تمدن، حاصل تعامل مستمر انسان با محیط، فرهنگ، علم، دین و ساختارهای اجتماعی است که در طول تاریخ، پایه‌گذار پیشرفت‌های بزرگ در حوزه‌های علمی، فرهنگی و سیاسی بوده است. هرگاه جوامع انسانی به انسجام، تبادل اندیشه، هویت مشترک و تولید علمی و معنوی دست یافته‌اند، تمدن‌هایی شکوفا و ماندگار پدید آمده‌اند. در این میان، تمدن اسلامی یکی از درخشان‌ترین نمونه‌های تمدن بشری به شمار می‌رود که در قرون اولیه اسلام، دستاوردهای بزرگی در حوزه‌های مختلف علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بر جای گذاشت. یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در رشد این تمدن، ارتباط وسیع میان مسلمانان، وحدت امت اسلامی، تبادل علمی و فرهنگی و هویت‌سازی دینی بوده است. مناسک حج، به عنوان یکی از شعائر اصلی دین اسلام و بزرگ‌ترین گردهمایی مسلمانان، از ظرفیت بالایی برای ایجاد این ارتباطات برخوردار بوده است. حج، علاوه بر ابعاد عبادی و معنوی، نقش‌های گسترده‌ای در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و تمدنی ایفا کرده است. مطالعات انجام شده پیرامون تأثیر مناسک حج بر رشد و شکوفایی تمدن اسلامی؛ از تنوع نسبتاً زیادی برخوردارند که به اختصار به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد: فاضلی (۱۳۹۵) در تعریفی تحت عنوان ابعاد فرهنگی مناسک حج، سادات (۱۳۹۴) در بررسی کارکردهای سیاسی حج، موسوی (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای تحت عنوان تأثیر حج بر وحدت امت اسلامی پرداخته‌اند. مطالعات انجام شده عمدتاً متمرکز بر تحلیل ابعاد فرهنگی حج، کارکردهای سیاسی حج، تأثیر حج بر وحدت امت اسلامی بوده و کمتر به بحث پیرامون تأثیر مناسک حج بر رشد و شکوفایی تمدن اسلامی پرداخته شده است. با عنایت به موارد فوق، در این مطالعه تلاش می‌گردد تا به این سؤال پاسخ داده شود که مناسک حج چگونه در رشد و شکوفایی تمدن اسلامی مؤثر بوده‌اند؟ در بیان اهمیت و ضرورت تحقیق باید گفت: مناسک حج، علاوه بر جنبه عبادی، ظرفیت عظیمی در ایجاد وحدت امت اسلامی، تبادل علمی میان ملت‌ها، تقویت هویت دینی و تحکیم روابط فرهنگی دارد. این مناسک می‌تواند به عنوان الگویی تمدن‌ساز، نقشی مؤثر در احیای تمدن اسلامی ایفا کنند. مطالعه علمی درباره تأثیرات تمدنی حج، می‌تواند افق‌های نوینی را برای سیاست‌گذاران فرهنگی جهان اسلام جهت تقویت انسجام و بازسازی شکوه تمدن اسلامی فراهم سازد.

در شرایطی که دنیای اسلام با چالش‌هایی چون تفرقه مذهبی، گسست فرهنگی، سلطه رسانه‌ای و رکود علمی مواجه است، غفلت از ظرفیت تمدن‌ساز مناسک دینی مانند حج، موجب تضعیف بیش‌تر هویت اسلامی، کاهش همبستگی امت، و فرصت‌سوزی در مسیر پیشرفت تمدنی خواهد شد. از این‌رو، بازنگری در نقش تمدن‌ساز حج، ضرورتی فوری و بنیادین برای جوامع اسلامی محسوب می‌شود.

مناسک حج، یکی از جامع‌ترین جلوه‌های عبادی، سیاسی و اجتماعی اسلام است که در بستر آن، ظرفیت‌های عظیمی برای تعالی امت اسلامی نهفته است. این مراسم، با فراهم کردن فضای ارتباط میان مسلمانان از اقصی نقاط جهان، بستری برای انتقال مفاهیم، تبادل تجربیات و وحدت‌افکنی فراهم می‌آورد. در کنار جنبه‌های عبادی، حج نقش بی‌بدیلی در شکل‌گیری تمدن اسلامی از طریق مبارزه فرهنگی، اقتصادی و سیاسی ایفا کرده است. اکنون به برخی از این تأثیرات مهم اشاره می‌شود:

۱- برائت از مشرکان نخستین گام در مسیر مبارزه و تقویت دین

از دید امام خمینی (ره) حج علاوه بر جنبه‌های فقهی و معنوی، دارای جنبه‌های سیاسی نیز هست. از این رو، برائت از مشرکان، از نظر امام (ره) در تحقق حج واقعی و بیداری اسلامی، جایگاه بس ویژه‌ای دارد؛ چنان که می‌فرماید: «میلیون‌ها مسلمان هر سال به مکه می‌روند و پا جای پای پیامبر و ابراهیم و اسماعیل و هاجر می‌گذارند، ولی هیچ کس نیست که از خود بپرسد ابراهیم و محمد که بودند و چه کردند؛ هدفشان چه بود؛ از ما چه خواستند. گویی به تنها چیزی که فکر نمی‌شود به همین است. مسلم است حج بی روح و بی تحرک و قیام، حج بی برائت، حج بی وحدت و حجبی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست.^۱» در جایی دیگر، در مورد اهمیت برائت از مشرکان می‌فرماید: «اعلان برائت از مشرکان که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است، باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی با صلابت و شکوه هرچه بیشتر و بهتر برگزار شود.... مگر تحقق دیانت جز اعلام محبت و وفاداری نسبت به حق و اظهار خشم و برائت نسبت به باطل است....^۲» برائت از مشرکان در ادیان پیشین نیز وجود داشته و یکی از وقایع مهم تاریخ عصر رسالت در اواخر عمر پیامبر (ص) بوده است که به سبب آن، دولت اسلامی تثبیت شد و دعوت جهانی اسلام آغاز گرفت و پیام‌ها و پیک‌های آن حضرت به سران دول و ملل گسیل شدند.^۳ هر چند برائت از مشرکان یک اصل همیشگی و جاودانه است که خداوند آن را مقرر کرده تا روش سیاسی اسلام و مسلمانان را در مقابل مخالفان توحید و ناقضان حقوق انسانی و مشروع مسلمانان روشن سازد. ولی

۱. خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۱

۲. همان، ص ۱۹۷

۳. فاضلی، ابعاد فرهنگی اجتماعی حج، ص ۷۷

از نظر امام (ره) برائت از مشرکان، در هر عصر و زمانی، جلوه ها و شیوه ها و برنامه های متناسب خود را می طلبد.^۱ در حال حاضر نیز برائت از مشرکان در حج، با توجه به جایگاه زمانی و مکانی حج پیامدهای ویژه ای دارد که بر اهمیت آن می افزاید:

« راه پیمایی های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راه پیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و آمریکا ختم می شود و درست به همین جهت است که با کشتار دسته جمعی زنان و مردان آزاده، از آن جلوگیری می شود و در پناه همین برائت از مشرکین است که حتی ساده دلان می فهمند که نباید برسر آستان شوروی و آمریکا نهاد^۲» جنبه سلبی بیداری اسلامی نفی استکبار و دشمنان سلطه جو است. این مهم فقط با انجام فعالیتهای فکری و نظریه پردازی محقق نمی شود بلکه باید پا در میدان عمل نهاد و با حذف استعمارگران مجد و شکوه اسلامی را به جوامع اسلامی باز گرداند. امام (رحمه الله) پس از تأکید بر برائت از مشرکان و نیز بیان دلیل های سست و بی اساس مخالفان و موانع احتمالی اجرای آن واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می کند تا ارتباط آن با روح بیداری اسلامی مشخص شود: به هر حال اعلان برائت در حج تجدید میثاق مبارزه و تمرین تشکل مجاهدان برای ادامه نبرد با کفر و شرک و بت پرستهاست و به شعار هم خلاصه نمی شود که سرآغاز علنی ساختن منشور مبارزه و سازماندهی جنود خدای تعالی در برابر جنود ابلیس و ابلیس صفتان است و از اصول اولیه توحید به شمار می رود.^۳ در تبیین رابطه بیداری اسلامی و برائت از مشرکان باید بگوییم که مراسم اعلان برائت از مشرکان در حج آغاز و اعلام مبارزه ای است که حاصل از بیداری اسلامی است به طوری که بدون بیداری اسلامی ایجاد چنین فضا و خیزشی در جوامع اسلامی دور از انتظار است. این بیداری از سرزمین وحی - که مبارزه با طاغوت و بت شکنی از آن آغاز شد شروع می شود و نمایندگان مسلمانان آن را به سراسر جوامع اسلامی گسترش می دهند.^۴

به بیان امام خمینی (ره) خلاصه اعلان برائت مرحله اول مبارزه و ادامه آن مراحل دیگر وظیفه ماست و در هر عصر و زمانی جلوه ها و شیوه ها و برنامه های متناسب خود را میطلبد و باید دید که

۱. خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۹۹

۲. همان

۳. همان

۴. ابراهیمی، جغرافیای تاریخ حج، ص ۲۲

داند و می فرماید: «دوران بن بست و ناامیدی و تنفس در منطقه کفر به سر آمده است و گلستان ملت ها رخ نموده است و امیدواریم همه مسلمانان شکوفه های آزادی و نسیم عطر بهاری و طراوت گل‌های محبت و عشق و چشمه سار زلال جوشش اراده خویش را نظاره کنند... مسلمانان تمامی کشورهای جهان... به فکر نگه داشتن وضع موجود نباشید، بلکه به فکر فرار از اسارت و رهایی از بردگی و یورش به دشمنان اسلام باشید که عزت و حیات در سایه مبارزه است و اولین گام در مبارزه اراده است و پس از آن تصمیم بر اینکه سیادت کفر و شرک، جهانی خصوصاً آمریکا را بر خود حرام کنید...^۱ امام خمینی (رحمه الله) در این پیام ها، از سویی مردم را به مقابله و ایستادگی رهنمون می شود و از سوی دیگر، مقدمه و پیش نیازهای آن را بیان و تأمین می کند. هدف ایشان از بیان سخنانشان، این است که زائران خانه خدا را به یک خودباوری و روحیه انقلابی براساس ایمان به داشته ها و توانمندی های جهان اسلام برساند. ایشان در پیامی به زائران خانه خدا در لحنی متفاوت می فرماید: «اگر نمایندگان یک میلیارد مسلمان با اسم و رسم از متجاوزان به حقوق مظلومان و بلاد مسلمین برائت جویند و خواستار قطع ید ظالمین شوند، هیچ قدرتی تاب مقاومت با آنان را نخواهد داشت. اگر ملت های اسلامی و دولت های کشورهای اسلامی، با این همه امکانات انسانی و ذخایر مورد احتیاج حیاتی قدرتمندان، از روی قدرت با آنان برخورد کنند و از جار و جنجال و هیاهوهای کاخ نشینان نترسند و تحت تأثیر تبلیغات دروغین رسانه های طرفدار و جیره خوار ابر جنایت کاران واقع نشوند و با تکیه به قدرت لایزال ایزدی و به شکر نعمت هایی که به آنها داده است بر سر آنها فریاد کشند و آنان را تهدید به بستن مرزهای خود به روی آنان و قطع کمکهای خود از نفت و غیر آن نمایند، شکی نیست که آنها در مقابل این قدرت که ما قدر آن را نمی دانیم، تسلیم خواهند شد.^۲»

امام (رحمه الله) در پیامهای روحیه بخش خود به حاجیان، بر نفی سلطه استعمار بسیار تأکید می کرد: «ای مسلمانان جهان که به حقیقت اسلام ایمان دارید، بپاخیزید و در زیر پرچم توحید و در سایه تعلیمات اسلام، مجتمع شوید و دست خیانت ابر قدرت‌ان را از ممالک خود و خزائن سرشار آن

۱. خمینی، صحیفه امام، ص ۴۴

۲. همان

کوتاه کنید و مجد اسلام را اعاده کنید و دست از اختلافات و هواهای نفسانی بردارید که شما دارای همه چیز هستید.^۱»

۶- ایجاد و تقویت روحیه جهاد و مبارزه

لازمه بیداری اسلامی، مبارزه با دشمنانی است که عزت و اقتدار اسلامی به ضررشان است؛ زیرا آنها با استفاده از سرمایه های مالی و انسانی و حتی هویتی مسلمانان، به دنبال تأمین منافع خود هستند. جنبه سیاسی بیداری اسلامی، به مبارزه هایی اشاره دارد که از ملت ها و دولت های اسلامی در مقابل نفوذ استعمار نوین و استکبار جهانی که بیدار شدن مسلمانان را به زبان خود می بیند، حمایت می کنند و آنها را پا برجا می دارند. تحقق این بخش از بیداری اسلامی، مستلزم داشتن روحیه مبارزه طلبی در مقابل دشمنان است؛ دشمنانی که برای دست یابی به اقتصاد و منابع کشورهای اسلامی، دست به هر کاری می زنند. آبرای رسیدن به بیداری اسلامی، باید راه دشواری را طی کرد؛ با سستی و داشتن روحیه ضعیف و آسیب پذیر نمی توان سختی های صعود به قله های عزت را پیمود. حج مناسک و کالبد آن، ماهیت و هویتی ویژه و راسخ در بت شکنی و مبارزه با طاغوت دارد. به فرض که به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر اجرای حج و متولیان آن، نتوان از ظرفیت بالای حج به عنوان کانون مبارزه علیه استکبار بهره جست، ولی هیچ گاه نمی توان حج را از تاریخچه مبارزاتی آن جدا ساخت و مناسک آن را تغییر داد. هویت تمدنی حج، با نوعی طاغوت گریزی همراه است و طواف گرد خانه توحید، همه حکومت ها و قدرت های غیر توحیدی را نفی می کند. حج سبب ایجاد روحیه مبارزاتی حاجیان و خلق جهادی زائران خانه خدا می شود. امام خمینی (ره) با داشتن چنین نگرشی به حج «رمی جمرات» در سرزمین «منا» را نماد و تمرینی برای مبارزه با شیطان های بیرونی در عرصه اجتماعی می داند و به حاجیان می گوید ... بیت الله الحرام و کعبه معظمه، زائران عزیزی را در آغوش می کشد که حج را از انزوای سیاسی و انحراف اساسی به سوی حج ابراهیمی - محمدی سوق داده و حیات آن را تجدید می نمایند و بت های شرق و غرب را در هم می شکنند و معنای قیام ناس و حقیقت برائت از مشرکان را عرضه می دارند...^۳ امام خمینی (ره)

۱. خمینی، صحیفه امام، ص ۴۸

۲. رضوانی، حج تمدن اسلامی در نگاه امام خمینی و رهبر انقلاب، ص ۹۹

۳. نادری، مناسک حج و رابط فرهنگی ملت های اسلامی، ص ۲۲

پس از عرض تبریک به مناسبت عید قربان از حضرت ابراهیم (علیه السلام) چنین یاد می کند: «... این پدر توحید و بت شکن جهان، به ما و همه آموخت که عزیزترین ثمره حیات خود را در راه خدا بدهید و عید بگیرید. خود و عزیزان خود را فدا کنید و دین خدا را و عدل الهی را برپا نمایید... به فرزندان آدم درس آموزنده جهاد در راه حق را داد که از این مکان عظیم نیز فداکاری و از خود گذشتن را به جهانیان ابلاغ کنید... مگر ابر قدرتهای زمان ما بت های بزرگ نیستند که جهانیان را به اطاعت و کرنش و پرستش خود می خوانند و با زور و زر و تزویر، خود را به آنان تحمیل می نمایند. کعبه معظم، یکتا مرکز شکستن این بت هاست...^۱» امام خمینی (رحمه الله) کعبه، کانون حج را با رویکردی سیاسی اجتماعی و در راستای بیداری اسلامی، محل مبارزان و مجاهدانی می داند که از حج درس مبارزه با طاغوت و استعمار را آموخته اند. ایشان بدین سان روحیه ای انقلابی را برای حاجیان و زائران خانه خدا ترسیم می کند: «کعبه معظمه، برای پذیرایی مسلمانان عاشق حق و عدالت و فریادهای کوبنده آنان بر سر ابر ظالمان دهر و ابر چپاول گران جهان آغوش باز نموده و انتظار پذیرایی آنان را می کشد.^۲» نگاهی به پیام های امام خمینی (رحمه الله) به حج، حاکی از روحیه بالای مبارزاتی ایشان است و نشان می دهد که ایشان در حج شور و هیجان بالایی را می بیند که انتقال آن به جمعیت میلیونی زائران خانه خدا، می تواند موج عظیمی را در جهان اسلام ایجاد کند.

^۱. برای، همگرایی و انسجام امت اسلامی، ص ۲۰

^۲. واعظی، نقش مناسک دینی در ساخت تمدن اسلامی، ص ۶۶

نتیجه گیری

هدف این پژوهش، بررسی نقش مناسک حج در رشد و شکوفایی تمدن اسلامی است؛ مناسکی که نه تنها جنبه عبادی دارد، بلکه بستر ساز تحولات عمیق فکری، سیاسی، اجتماعی و تمدنی در جهان اسلام است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که حج با ایجاد بستری برای برائت از مشرکین، مسلمانان را به مبارزه با طاغوت و تقویت جبهه ایمان فرامی‌خواند. این اعلام برائت، نخستین گام در مسیر احیای عزت اسلامی و مقاومت در برابر سلطه دشمنان دین است. همچنین، حج فرصتی برای مبارزه اقتصادی با جریان‌های استعماری و تقویت همکاری‌های مالی درون امت اسلامی فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، تجمع میلیونی مسلمانان در حج، نماد همبستگی اسلامی و زمینه‌ساز بیداری امت در برابر چالش‌های مشترک است. در این بستر، روحیه اعتماد به نفس و مبارزه طلبی در میان مسلمانان تقویت می‌شود و آنان با درک قدرت جمعی خود، آماده ورود به میدان‌های جهاد و مقاومت در عرصه‌های مختلف می‌گردند. در مجموع، حج ظرفیت بی‌بدیلی برای احیای هویت دینی و تمدنی امت اسلامی دارد و بهره‌گیری هدفمند از آن می‌تواند نقش مؤثری در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی ایفا کند. بر این اساس، مناسک حج با برخورداری از ظرفیت‌های متنوع معنوی، اجتماعی، سیاسی و تمدنی، ابزاری قدرتمند در اختیار امت اسلامی برای بازسازی هویت دینی، تقویت وحدت، مبارزه با استکبار و تحقق تمدن نوین اسلامی به شمار می‌رود. بهره‌برداری هوشمندانه و هدفمند از این ظرفیت عظیم، ضرورتی است انکارناپذیر در مسیر تحقق آرمان‌های اسلامی در عصر حاضر.

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن کریم

- ۱- ابراهیمی، محسن، جغرافیای تاریخی حج، تهران، سازمان سمت، ۱۳۹۰
- ۲- ایازی، سیدمحمدعلی، حج در آینه فرهنگ و تمدن اسلامی، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۸
- ۳- براتی، رضا، حج، همگرایی و انسجام امت اسلامی، قم، ۱۳۹۲
- ۴- جان آراسته، حسین، حج؛ سیاست و اجتماع، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴
- ۵- جباری، محمدرضا، تمدن اسلامی در پرتو حج، قم، موسسه تمهید، ۱۳۹۵
- ۶- خمینی، روح الله، صحیفه امام، قم، صبا، ۱۳۸۰
- ۷- داودی، مصطفی، تحلیل مناسک حج از منظر علوم اجتماعی، قم، مؤسسه آموزشی امام خمینی، ۱۳۹۶
- ۸- رضوانی، علی اصغر، حج و تمدن اسلامی در نگاه امام خمینی و رهبر انقلاب، تهران، ۱۳۹۸
- ۹- صادقی، محسن، تاریخ حج و زیارت در اسلام، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، مشهد، ۱۳۹۰
- ۱۰- فاضلی، عباس، تاریخ اجتماعی حج، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳
- ۱۱- فاضلی، علی اکبر، ابعاد فرهنگی اجتماعی حج، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲
- ۱۲- فرخی، فاطمه، نقش مناسک حج در تعاملات فرهنگی جهان اسلام، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۹۷
- ۱۳- گلشنی، مهدی، اندیشه تمدنی در مناسک حج، قم، مرکز تحقیقات حج، ۱۳۹۴
- ۱۴- موسوی، محمد مهدی، نقش حج در وحدت امت اسلامی، قم، مشعر، ۱۳۹۵
- ۱۵- نادری، نسرین، مناسک حج و روابط فرهنگی ملت‌های اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۳
- ۱۶- واعظی، احمد، نقش مناسک دینی در ساخت تمدن اسلامی، قم، بستان کتاب، ۱۳۹۱